

**МОВНА НОРМА І МОВОСТИЛЬ
П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО**

У статті досліджено мовностилістичні засоби, що в художньому дискурсі П. Загребельного репрезентують категорію оказіональності. Проаналізовано їх відповідність / невідповідність літературній нормі, визначено потенційні слова, парні сполучення слів, літературно-художні антропоніми, що відповідають дескриптивній нормі, і ті різноманітні оказіоналізми, які не вписуються в літературний стандарт.

Ключові слова: літературна норма, дескриптивна норма, оказіоналізм, потенційне слово, парне сполучення слів, літературно-художній антропонім, оказіональний фразеологізм, художній дискурс.

В статье исследуются языковые стилистические средства, которые в художественном дискурсе П. Загребельного репрезентируют категорию окказиональности. Проведен анализ их соответствия / несоответствия литературной норме, определены потенциальные слова, парные сочетания слов, литературно-художественные антропонимы, соответствующие дескриптивной норме, и те разнотипные окказионализмы, которые не вписываются в литературный стандарт.

Ключевые слова: литературная норма, дескриптивная норма, окказионализм, потенциальное слово, парное сочетание слов, литературно-художественный антропоним, окказиональный фразеологизм, художественный дискурс.

The article describes the lingo-stylistic means that in artistic discourse of P. Zahrebelnyi represent okazional category. Relevance of the research is combined with the fact that the impact of linguistic creativity of writers on the state of modern literary standards is important for national linguostylistics that studies the art style in connection with the concept idiostyle. Despite the fruitful work in this area, the problem of «Language norm and writer's style of language» has not yet found a full and comprehensive reflection in the scientific exploration. The aim of the research is to analyze occasional units that are crucial for the style (of language) of P. Zahrebelnyi, according to their criteria of correspondence/non-correspondence to literary standard. The task of publishing is to classify numerous author's neologisms, to identify among diverse occasionalisms potential linguistic units and those idiostylistic systems that in any case lack the opportunity to acquire the linguistic and literary status. All occasionalisms selected from texts of historical and contemporary

© Голікова Н. С., 2016

novels of the writer, are divided into the following semantic and structural types: occasional words paired combination of words, fiction anthroponomy, occasional phraseologisms. Some of them are determined to correspond to the descriptive norm; others do not fit a literary standard, and should be studied within the sociolinguistic research field. It is concluded that the occasionalisms are one of the most expressive features of language style of P. Zahrebelnyi; further research demands specifying their typology in connection with the category of language norm.

Key words: literary norm, descriptive norm, occasionalism, potential word, paired combination of words, fiction anthroponym, occasional idiom, art discourse.

Поняття мовної норми як сукупності найстійкіших, традиційних елементів лінгвальної системи, історично відібраних і закріплених суспільною мовною практикою (М. Кочерган [11, с. 301]), що його мовознавці досліджують протягом майже століття, у сучасній науці є одним з найактуальніших. Останнім часом цю категорію активно студіюють у галузях лінгвоукраїністики, пов'язаних з вивченням української літературної національної мови як складної багаторівневої системи, а також у лінгвостилістиці, соціолінгвістиці, неології тощо. Теоретичне осмислення основних ознак мовної норми, зокрема її динамічної стабільності, потреба в чіткішій типології її різновидів спонукало дослідників (К. Городенська [2], С. Єрмоленко [3], Є. Карпіловська [6], Л. Кислюк [7], Ж. Колоїз [8], Т. Коць [9], О. Пономарів [12], О. Тараненко [13], Г. Яворська [16] та ін.) до виявлення інтралінгвістичних, стилістичних, соціальних причин, що впливають на зміни літературної норми, на її помітне розхитування в непростих умовах сьогодення, до пошуку аргументацій на користь розроблення та кодифікації нових правил функціонування зразкової літературної мови в усіх сферах суспільного життя.

Динамічна стабільність літературного стандарту в новітній історії української мови багато в чому залежить від самих мовлян, особливо письменників, які в усі часи продукували високохудожнє слово, що слугувало зразком, естетичним виміром для літературної мови та її нормативного кодексу. Питання впливу мовотворчості митців на стан сучасної літературної норми є одним із пріоритетних передусім для

вітчизняної лінгвостилістики, що найактивніше вивчає художній стиль і поняття ідіостилю. Попри плідні напрацювання в цій галузі, проблема «Мовна норма і мовостиль письменника» поки що не знайшла повного й усебічного відбиття в наукових публікаціях.

У цій статті ставимо за мету проаналізувати okazіональні мовностилістичні засоби, що є визначальними для мовостилю П. Загребельного, у зв'язку із критерієм їх відповідності / невідповідності літературному стандарту.

Мовотворчість П. Загребельного – одного з найвідоміших українських письменників, який завжди вражав і продовжує дивувати читачів своїм неординарним, глибоко філософським поглядом на події минулого й сьогодення, досі потребує системного лінгвістичного дослідження. На нашу думку, художній дискурс прозаїка науковці лише почали вивчати, певною мірою опрацювавши лише деякі його складники. На особливу увагу заслуговують, наприклад, дисертаційні роботи Т. Юрченко [15], І. Ходаревої [14], у яких частково висвітлено поняття okazіоналізму, лексико-семантичного й асоціативного поля, з'ясовано специфіку їхніх виразників у мові творів П. Загребельного, наукові розвідки Н. Карпенко [4; 5], присвячені проблемі концептуалізації жіночих власних імен у романах письменника, тощо. Натомість численний список різнотипних ідіостилістем, що в художньому дискурсі белетриста репрезентують категорію okazіональності та мають неабиякий вплив на літературну норму, упорядковано не розглянуто в жодній праці, хоч «слововживання відомих письменників, майстрів слова, – зауважує С. Єрмоленко, – становить основу формування літературної мови з її кодифікованою літературною нормою» [3, с. 25].

Розробники художнього стилю постійно наголошують на тому, що літературна мова, яка прагне до стандартизації, уодноманітнення, збереження традицій, і мова художньої літератури, що «виявляє виразну тенденцію до індивідуалізації висловлення, до пошуку таких засобів мовної виразності, які б асоціювалися з індивідуальною мовотворчістю, з мовним

новаторством, із характерними ознаками мовної особистості» (С. Єрмоленко [3, с. 42]) – це різні феномени національної мови. Не збігаються, зрозуміло, й поняття літературної норми та стильової художньої норми, хоч вони й мають обов'язкові точки перетину.

Аналіз інноваційних одиниць у художньому дискурсі П. Загребельного передбачає їх дослідження з опертям на дескриптивну норму. Ідея розподілу літературної норми на два різновиди – прескриптивну та дескриптивну, актуалізована в працях С. Єрмоленко [3], Т. Коць [10], Г. Яворської [16] та ін., уможливорює об'єктивний підхід до визначення ступеня відповідності або, навпаки, невідповідності оказіоналізмів мовно-рівневим нормам. Пояснюючи специфіку двох типів літературної норми, Т. Коць наголошує: якщо прескриптивна норма як сукупність тенденцій відбору та правил використання мовних засобів засвідчена в словниках, граматиках, то дескриптивна норма відбиває реально вживані в мові лексеми, словоформи, конструкції, які не завжди відповідають установленим зразкам [10, с. 48], на що впливає, зокрема, творчий потенціал письменників, які активно продукують нові одиниці – показники норми мови художньої літератури.

У мові прози П. Загребельного категорію оказіональності репрезентують такі семантико-структурні типи інновацій: потенційні та власне оказіональні слова, парні сполучення слів, оказіональні фразеологізми, літературно-художні антропоніми.

Як відомо, слова, що з'являються в мові для позначення нових реалій, називають неологізмами. Авторські новотвори зазвичай розподіляють на потенційні й оказіональні слова, хоч чітко встановлених критеріїв щодо їх розмежування досі немає, тому, на думку Н. Бабенко [1, с. 2], питання про їх співвідношення є дискусійним. Потенційні слова зазвичай кваліфікують як неолексеми, що вже створені (або можуть бути створені на зразок відомих слів), але ще не закріплені традицією слововживання. У художньому дискурсі П. Загребельного такі одиниці є стилістично маркованими й надзвичайно продуктивними. Наприклад, у мові прози письменника

потенційними є численні іменники, утворені за допомогою суфіксів *-ість*: *богозоставленість, звированість, звіролотість, згорбатілість, знетямливість, кишталтність, лихоманковість, многість, нещоденність, покинутість, пригорбленість, притемненість, розпроміненість, розсатанілість, самість, стовбільність, тьмавість, чоловічість*; *-ї-*: *батожся, важководдя, вировиння, громослів'я, дводубів'я, допильновування, забронзовіння, закорінення, знезмістовлення, зненавидження, знікчемніння, зрозпачення, личчя, мертвоводдя, многотруддя, мудрослів'я, пишнослів'я, позасвіття, розлунювання, староводдя, султанування, тихомир'я, хлюпостання, шкуруаття*; *-иськ-*: *баронисько, грузовисько, збировисько, зборовисько, клубовисько, нуртовисько, юрмовисько*; *-ств-*: *вмільство, ігнорантство, словолівство* тощо; а також способом редеривації: *безрух, безчас, лагідь, огром, помурк, пропад, розколис, розмисл, розсвист* тощо.

Потенціал літературного стандарту може підсилити й розгалужена система авторських дієслів, що переважно відповідають сучасним тенденціям розвитку української мови. Останнім часом у різних суспільних сферах викристалізувалися нові варіанти граматичних форм, що спричинилося до перегляду перспективної дієслівної норми в лінгвістиці. Зокрема, у межах категорії виду – це дієслова, що активізують перфективацію, тобто вираження значення доконаного виду за допомогою префіксів (О. Тараненко [13, с. 56]), які приєднують до дієслів, що їх зазвичай прийнято вживати як безпрефіксальні граматичні форми недоконаного виду, наприклад: *мобілізувати – змобілізувати, моралізувати – здеморалізувати, редагувати – зредагувати* тощо. Перфективовані форми на зразок *зоднаковіти, зучити* є константою ідіонорми П. Загребельного, починаючи ще з 60-х років минулого століття. За аналогією до них утворено й низку дієслів, у структурі яких наявні або оказіональні основи, або незвичні в поєднанні з основою префікси, наприклад: *відбоярити, відвзаємнити, відчитати* (у значенні ‘помітити’), *заджипіти, задомовитися, задомувати, прогубошльопствувати, проочити, розгромадянити* тощо, які можуть відповідати лише дескриптивній нормі.

Специфічною рисою мовостилю письменника так само є формотвірна модель творення дієслів доконаного виду приєднанням префікса *ви-*, що істотно змінює не лише граматичне, а й лексичне значення слів, розширюючи їхні семантичні структури. У низці контекстів маємо граматичні варіанти дієслів *видивитися* і *вичути*, що на зразок узуальних лексем *вичитати*, *вишукати* тощо набувають у своїх значеннях нової семи ‘старанно, цілеспрямовано виконати дію’, наприклад: *Вони (жінки) стояли коло дверей, [...] з безнадійною наполегливістю намагалися видивитися бодай одне вільне місце* (3, с. 14); *В запитанні валіде Ібрагім міг вичути будь-що...* (6, с.73); *Чи був (Сулейман) ще надто немічний, чи вже вичув її (Роксолани) зраду?* (6, с. 713).

На думку О. Тараненка, у сучасній українській мові наявна тенденція до ширшого застосування безособових дієслівних форм на *-но*, *-то* та певне розширення вживання конструкцій з пасивними дієприкметниками [13, с. 67], що їх і раніше постійно продукував у своїх творах П. Загребельний, наприклад: *заполонено, неvigубно, неспогадано, подивовано, пошлюблено, прихмурено, розвеселено, розкричувано, розсваволено; впокоєний, зачучмарений, здипломачений, зжіночений, зістеризований, зрозпачений, зучений, неповздержний, обезвладнений, осіромашений, позоставлений, роззухвалений, розкричаний, розпанікований, розсміяний, спровинений* тощо.

Потенційно близькими до преспективної норми літературної мови можна вважати й різноструктурні авторські новотвори на зразок *білоінійний, дивогляди, крутоспади, медоплинний, очодоли, перворозум, просончений, сумновусий* тощо, які в художньому дискурсі П. Загребельного виконують естетичну функцію. На нашу думку, власне okazіональні слова, що, навпаки, не відповідають критерію естетизації, здебільшого позбавлені перспективи набуття навіть дескриптивно-нормативного статусу. До таких okazіоналізмів уналежнюємо лексеми, у структурі яких конфігурація коренів і словотворчих суфіксів загалом відповідає нормам сполучуваності, але під час деривації слів порушено валентність як коренів, так і суфіксів. Наприклад, демінутивні

суфікси *-ик-*, *-к-*, *-ичк-* / *-ичок-*, *-очк-* / *-очок-* та ін. зазвичай не можуть поєднуватися з кореневими морфемами, які співвідносять слово з реалією, що має важливий соціальний статус, належать до вершини державної ієрархії, професії тощо, оскільки сема 'здрібнілість, пестливість' у внутрішній структурі таких слів є недоречною. Натомість okazіоналізми на кшталт *банкірик*, *державка*, *директорик*, *дімочок*, *економістик*, *інженерик*, *королев'ята*, *менеджментик*, *патріотик*, *письменничок*, *ханик*, *царишко*, *юристик* тощо є помітним складником художнього дискурсу П. Загребельного, їх словотворення виправдане контекстом, у межах якого адресат може розкрити задум автора, наприклад: – *Оце ж, батьку, посадовив ти ханика голим задом на їжака нашого вкраїнського!* (9, с. 544); *Бідний, бідний царишко, як скаже про нього вогнепальний протопоп згодом...* (9, с. 516); *...спорудила (Стовпулія) в своєму питомому місті дімочок з білого мармуру, привезеного з Італії...* (7, с. 98) тощо.

Не вписуються в літературний стандарт і деякі новотвори, що поза контекстом частково втрачають словотвірну мотивацію або постають як неприродні слова, як-от: *едукованість*, *жабомишодралівка*, *затараканений*, *мандяхуватися*, *мандячитися*, *мер-ихлюндія*, *переплигнигопченки*, *плям-блям-общочений*, *писюки*, *псюхотюхи*, *трав'янотанцювання*, *тюлюбачення*, *читибачення*, *штанодержці* та ін., а також численні okazіональні сленгізми, які автор продукує переважно в сучасній прозі, що, на нашу думку, потребують розгляду в межах соціолінгвістичного дослідницького поля: *гузнолизство*, *дурнократія*, *жоповтик*, *жопозиція*, *жополізувати*, *жопозиційний*, *мордаторій*, *мудація*, *обсракізм*, *підсракісти* тощо.

Крім потенційних і власне okazіональних слів, у мовостилі П. Загребельного контекстуально домінантними є парні сполучення слів (ПСС) – фразеологізми (або фразеологізовані сполуки), що складаються із двох повнозначних слів однієї частини мови з яскраво вираженою схожістю. Такі конструкції почасти демонструють семантичну надмірність (плеоназм), що не характерно для літературної норми. У мовотворчості белетриста

вони зазвичай слугують стилістичним засобом вираження комічного чи саркастичного: *неозора й безмежна, несподівано й неждано, нещасно й болісно, проголошував і просторікував, «Спідниці і сідниці»* (назва виставки), *українець і патріот, обіймації й цілувації* тощо. Частина авторських юкстапозитів, що так само кваліфікують як ПСС, виходять за межі будь-якої норми (навіть художньо-літературної), оскільки своїм цілісним змістом порушують морально-етичний кодекс, наприклад: *комісії-засранисії, перестройка-перестирка, перестройка-пересирка, помічники-немічники, розвинений-перерозвинений, спорчений-перепорчений, федерація-педерація* тощо.

Специфічною рисою мовостилю П. Загребельного є функціонування в його творах оригінальних зворотів, що не відповідають фразеологічній нормі, однак по-особливому маркують художній дискурс белетриста. Наприклад, у романі «Стовпо-творіння», крім узвичаєних і трансформованих фразеологізмів, спостерігаємо й низку оказіональних сполучень слів на кшталт: *мені до шмиги; бовть лобом об стовп; як не вкрадеш, то й стовпа не поставиш; присидент – це народ; двоє сонць на небі не буває* тощо. На нашу думку, такі авторські новотвори, стилізовані під узуальні стійкі звороти, потрібно кваліфікувати як оказіональні фразеологізми. Письменник не лише семантично фразеологізує сполучення слів, а й загалом наділяє їх певними ознаками, що характерні для поліномів, зокрема відтворюваністю. Крім того, оказіональні сполучення *мені до шмиги* і *бовть лобом об стовп*, що неодноразово фігурують у макроконтексті твору, можна вважати текстотвірними скріпами всього роману, як і семантичний оказіоналізм *стовп*.

Художній дискурс П. Загребельного увиразнює й розгалужена система реальних та спеціально створених (оказіональних) літературно-художніх антропонімів (ЛХА). В історичних творах переважають етимологічно прозорі оказіональні імена на кшталт *Сивоок, Родим, Лучук* («Диво»); *Бабка, Баран, Губа, Жур, Журило, Журина, Кобилка, Копит, Крамола, Мишка, Чорнота* («Євпраксія»); *Бажан, Жадан* («Я,

Богдан») та багато ін. Про походження давніх імен розмислює Богдан Хмельницький у романі «Я, Богдан»: *Які ж імена, які прізвища стоять у тім першій списку мого народу? Від занять батьківських, від походження, від норову й заслуг, майже немає прізвищ, що вказують на володіння місцевістю чи бодай таке-сяке закорінення, на тимчасову сталість...* (8, с. 569). Тож автор, продукуючи антропоніми, нерідко спирався на власне світобачення минулого, прагнув дотримуватися стилістичної норми під час творення імен, що їх присвоював зазвичай художнім образам, а не відомим особистостям, які залишили помітний слід у нашій історії. У сучасній прозі okazіональні ЛХА письменник пристосовує як для називання вигаданих героїв, наприклад: *містер Забув'язвати, містер Нерозберипрізвище, містер Залежновідобставин* тощо («Безслідний Лукас»), так і для номінації реальних людей. Функцію ідентифікації, натяку виконують антропоніми в романі «Стовпо-творіння», у тексті якого всі ЛХА є okazіональними, наприклад: *Стовполазенко, Держистовп, Стовпулія, Стовпокамінь, Бабостовп, Стовбух, Давистовп, Стовпоклей, Стовпоношинський, Бензостовп, Головстовп, Стовпомель, Стовпокузьма, Стовпопідшитаник* тощо, не всі з них утратили зв'язок з реальними людьми, у чому криється особлива «мовна гра» – розгадати за допомогою контексту ім'я прихованої особи: *Бо школи то укрупнювалися, [...] то закривалися, як неперспективні, то пропадали невідомо куди, як такі, що не відповідали вимогам переосвіченого міністра Стовпокаменя* (7, с. 112); *Стовполазенко ще й кар'ябачився, не хотів іти в столицю...* (7, с. 64) тощо.

Отже, стилістими-okазіоналізми в художньому дискурсі П. Загребельного частіше відповідають дескриптивній нормі, їх дослідження у зв'язку з категорією мовної норми є загалом перспективним, оскільки уможливить докладнішу класифікацію повного списку різнотипних авторських новотворів за аналогією до одиниць, кодифікованих у сучасній українській літературній мові.

Бібліографічні посилання

1. **Бабенко Н.** Okказіональное в художественном тексте.

- Структурно-семантичний аналіз [Електронний ресурс] / Н. Бабенко. – Режим доступу: http://www.qumer.info/bibliotek_Buks/Linquist/Artikle/baben_okk/php.
2. **Городенська К.** Українське слово у вимірах сьогодення / К. Городенська. – К. : КММ, 2014. – 124 с.
  3. **Єрмоленко С. Я.** Літературна норма і мовна практика / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Т. А. Коць та ін.; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Ніжин : ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2013. – 320 с.
  4. **Карпенко Н. А.** Концептуалізація жіночих власних назв у романах П. Загребельного / Н. А. Карпенко // Лінгвістичні дослідження. – Харків : Вид-во Харківського нац. пед. ун-ту, 2011. – Вип. 32. – С. 69–74.
  5. **Карпенко Н. А.** Функціонування оніма *Євпраксія* у художньому дискурсі П. Загребельного / Н. А. Карпенко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 6. – С. 107–111.
  6. **Карпіловська Є.** Зміни в структурі сучасної української мови та можливості їх моделювання / Є. Карпіловська // Українська мова. – 2011. – № 2. – С. 3–18.
  7. **Кислюк Л.** Сучасна словотвірна норма української мови : мовна практика та кодифікація / Л. Кислюк. – Українська мова. – 2012. – № 1. – С. 52–66.
  8. **Колоїз Ж. В.** Українська оказіональна деривація / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.
  9. **Коць Т. А.** Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т. А. Коць. – К. : Логос, 2010. – 303 с.
  10. **Коць Т.** Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці / Т. Коць // Культура слова. – К., 2010. – Вип. 72. – С. 47–55.
  11. **Кочерган М. П.** Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : ВЦ «Академія». – 464 с.
  12. **Пономарів О.** Культура слова. Мовностилістичні поради / О. Пономарів. – К. : Либідь, 2008. – 240 с.

13. **Тараненко О. О.** Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 55–77.
14. **Ходарєва І. М.** Лексико-семантичне й асоціативне поле *любов* у мові творів Павла Загребельного : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / І. М. Ходарєва. – Харків, 2009. – 20 с.
15. **Юрченко Т. Г.** Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Т. Г. Юрченко. – К., 2003. – 22 с.
16. **Яворська Г. М.** Прескриптивна лінгвістика як дискурс : мова, культура, влада / Г. М. Яворська. – К. : Нац. акад. наук України ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. – 288 с.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Загребельний П.** Безслідний Лукас / П. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2003. – 398 с.
2. **Загребельний П.** Брухт / П. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2003. – 253 с.
3. **Загребельний П.** Диво / П. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2006. – 638 с.
4. **Загребельний П.** Євпраксія / П. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2002. – 382 с.
5. **Загребельний П.** Зло / П. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2008. – 380 с.
6. **Загребельний П.** Роксолана : історичний роман / П. Загребельний. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 800 с.
7. **Загребельний П.** Стово-творіння ; Кавтаклізма / П. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2005. – 286 с.
8. **Загребельний П.** Твори в шести томах. / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1981. – Т. 6. – 560 с.
9. **Загребельний П.** Я, Богдан / П. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2008. – 672.